

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

Володимир Іванович Милько
І. А. Коляда
Кирило Розумовський
Серія «Знамениті українці»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5019914
Кирило Розумовський: Фоліо; Харків; 2012
ISBN 966-1640-14-57

Аннотация

Останній гетьман Лівобережної України. Його діяльність співпадала із настроями імператриці Єлизавети, і відбувалася у фарватері політики Петербурга, однак при цьому відчутно зменшився тиск на український традиційний устрій самоуправління, хоча й навіть не порушувалося питання про можливість відносин з іншими державами або власну фінансову систему.

Содержание

Від авторів	4
Козацька Україна	6
Обрання К. Розумовського на гетьманство	11
Брати Розумовські	21
Президент Імператорської Академії наук і мистецтв	40
Кінець ознакомительного фрагмента.	41

І. А. Коляда, Вадим Милько

Кирило Розумовський

*«...старайся схватить фортуна за чуб...»
Кирило Григорович Розумовський*

Від авторів

Кирило Розумовський – останній гетьман України-Гетьманщини (1750—1764). Життя цієї людини – приклад неймовірної примхливості долі. З'явившись на світ у родині простого українського козака і почавши свою кар'єру з випасу громадської худоби, Кирило Розумовський завдяки своєму брату Олексію опиняється в Петербурзі, отримує блискучу на той час освіту і в 1746 році стає президентом Імператорської академії наук і мистецтв. А в 1750 році його чекає ще один несподіваний поворот долі – завдяки складній міжнародній обстановці російська імператриця Єлизавета Петрівна вирішує відновити в Україні інститут гетьманства, і вибір правительки падає на Кирила Розумовського.

Незважаючи на досить суперечливі оцінки діяльності останнього гетьмана України-Гетьманщини, необхідно зазначити, що К. Розумовський, наскільки міг, намагався бути корисним своїй Батьківщині.

«Урядування Розумовського, – пише відомий історик Гетьманщини О. Лазаревський, – було більш тяжким од всіх його попередників, хоча, може бути, останній гетьман був найкращою людиною з усіх правителів XVIII віку».

Козацька Україна

У XVIII ст. Лівобережна Україна і Київ з невеликими околицями перебували у складі Росії, Правобережна з Прикарпаттям – у складі Польщі. Закарпаття й Буковина залишалися відповідно у складі Угорщини, що перейшла під Австрію, та Молдови, яка була васалом Османської імперії. Таким чином, територія, на якій проживало більше половини українців, знаходилася під владою Польщі, а приблизно чверть українців жила під владою Російської імперії.

На території Лівобережної України у цей час існувало три політичних утворення: Гетьманщина, або Малоросія, Запорізька Січ і Слобідська Україна.

Гетьманщина ще певний час продовжувала зберігати деяку автономію. Козацьку державу очолював гетьман, який юридично обирався Генеральною військовою радою. При гетьмані діяла рада старшин, що збиралася тричі на рік на великі свята. Фактично обрання гетьмана було справою, що погоджувалася між старшиною та царською владою і остаточно вирішувалася в Петербурзі. За полкового устрою гетьман мав величезну владу – він визначав, хто буде вписаний в компут (особливий перепис козацької старшини) і стане козаком, він призначав старшин, займаючому старшинську посаду належало мати рангову землю як плату за службу, і саме гетьман своїми універсалами роздавав старшині села,

хутори, млини, ставочки та ін. Але гетьман був повністю залежним від царської влади. І тому єдиним способом змінити очільника козацької держави або хоча б вплинути на нього став донос, і цим способом старшина широко користувалась. В свою чергу, доносами користувався і гетьман, а царська милість полягала у тому, що розслідування скарг доручалось тому, на кого скаржилися. Така нестійкість службової позиції старшини компенсувалась енергійним збагаченням, що подекуди набувало безсоромних форм. Наприклад, батько майбутніх графів Безбородьків, генеральний писар Андрій Безбородько за хабарі роздавав урядові посади у такій кількості, що навіть найбільша уява не могла знайти цьому пояснення.

Військова (з часів Б. Хмельницького – генеральна) старшина складалася з писаря, обозного, двох суддів, двох осавулів, хорунжого, бунчужного та підскарбія. Генерального писаря іноземці називали канцлером, оскільки його функції відповідали аналогічним функціям канцлера у Європі. Генеральний обозний завідував артилерією і всією інженерною справою та мав власну велику канцелярію. Генеральні осавули – військові чиновники для особливих доручень, щось на зразок ад'ютантів. Такі ж функції виконували хорунжі та бунчужні, у яких від історичних ролей охоронців гетьманських клейнодів залишились тільки назви. Посада генерального хорунжого була фактично щаблем до полковницької. До генеральної старшини належали також бунчукові товариші,

які жодних спеціальних функцій в уряді не мали, але, служачи у полках, підпорядковувалися гетьманській владі так, як і генеральна старшина.

Територія Гетьманщини у XVIII ст., як і раніше, поділялася на військово-адміністративні одиниці – полки і сотні. Полкова й сотенна старшина водночас була і військовою, і адміністративною владою. Сотня повинна була поставити близько ста збройних козаків, але найчастіше вона складалася з сорока-п'ятдесяти чоловік. Сотні поділялися на курені, до яких входили чотири-п'ять сіл. Сотенний уряд діяв у сотенному містечку. Полкових міст наприкінці XVII – середині XVIII ст. було десять: Стародуб, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Київ, Переяслав, Лубни, Гадяч, Полтава, Миргород. Полк налічував від 7—8 до 20 сотень і в середньому близько 1000 козаків.

Столицею Гетьманщини після розгрому і спалення Батурина російськими військами під час війни зі шведами став Глухів (сучасна Чернігівщина), невелике містечко неподалік від російського кордону.

Продовжували існувати також значною мірою своя система права і судочинства, міське самоуправління, національні збройні сили – козацьке військо. Але автономія Гетьманщини значно обмежувалася: було відсутнє право на самостійну зовнішньополітичну діяльність, збройні сили підпорядковувалися російському командуванню, судочинство і адміністрація знаходилися під постійним контролем, від-

так гетьманський уряд в окремі періоди замінювався спеціальними органами російської адміністрації для управління Гетьманщиною – Малоросійською колегією (1722—1727 рр.) або Правлінням гетьманського уряду (1734—1750 рр.). Українська церква стала митрополією Православної Російської церкви, керованою з часів Петра I державною установою – Священним Синодом.

Тепер перейдемо до наступного політичного утворення – Запорізької Січі. Після повернення у 1734 р. на контрольовані Росією території аж до знищення її Катериною II у 1775 р. вона була фактично самостійною. Козацькі зимівники, криті очеретом рибальські хати були розкидані від Інгулу й Бугу до Кальміусу. У мирний час на цій території було багато козацьких форпостів, що вели розвідницьку службу; у роки війни, крім участі в бойових діях у складі піхоти та особливо іррегулярної кінноти, запорожці стали неоціненними охоронцями зимових аванпостів, бо у XVIII ст. війна зазвичай припинялась восени. По тім росіяни й турки відводили війська на зимові квартири, але татари робили набіги саме взимку, по снігу. Тож охорона зимових квартир системою кінних аванпостів покладалась виключно на запорожців.

Слобожанщина мала такий самий полковий устрій, як і Гетьманщина, але підпорядковувалася безпосередньо російським властям, натомість Лівобережна Україна мала свого гетьмана і Генеральну Військову Канцелярію, що

здійснювали державно-владні функції, у тому числі й військові.

Отже, до початку 80-х рр. XVIII ст., коли було скасовано полково-сотенний устрій (і особливо до ліквідації 1764 р. гетьманства), незважаючи на те, що російський уряд утищував козацьку Україну, відбирав від неї рештки державності, поступово перетворюючи її на провінцію імперії, Лівобережна Україна, зокрема Гетьманщина, в очах українського народу впродовж століття символізувала всю Україну, а українська старшина, яка перебрала від козацтва роль політичного лідера, продовжувала боротьбу за збереження її широких автономних прав.

Після смерті царя Петра I Росія вступила в «епоху дворцових переворотів», яка тривала з 1725-го по 1762 рік. Цей період характеризується захопленням політичної влади, що супроводжується боротьбою придворних груп і здійснюється, як правило, за підтримки гвардійських полків.

1741 рік увійшов у історію Росії як рік чергового перевороту, в результаті якого російською імператрицею стала Єлизавета Петрівна, молодша дочка Петра I. 25 квітня 1742 р. відбулася коронація Єлизавети Петрівни.

Обрання К. Розумовського на гетьманство

Велике значення для подальшої долі України-Гетьманщини мало правління доньки Петра Великого – російської імператриці Єлизавети Петрівни. За існуючою вже традицією після її сходження на престол були обрані депутати від українського старшинського уряду для клопотання в українських справах перед новою російською імператрицею. Діяльність української делегації при царському дворі, що тривала майже цілий рік, виявилася досить успішною: було видано імператорський указ щодо зменшення податкового тиску на населення України (з огляду на величезні збитки, що їх зазнав український народ внаслідок утримання російського війська під час війни з Туреччиною); виключне право на розміщення як військових частин, так і заїжджого російського чиновництва в Гетьманщині отримала місцева старшина; категорично заборонялося російським поміщикам, які мали маєтки в Україні, закріпачувати місцеве населення. У зв'язку з постійними скаргами від усіх верств населення, а також козацької адміністрації усіх рівнів на часті випадки насилля і наруги щодо них з боку офіцерів російських гарнізонів, останні отримали суворе попередження: під страхом важкого покарання не припускатися у майбутньо-

му подібних дій. Було підтверджено міські привілеї Києву, одержані ним від Петра I, зокрема на прохання київської міської влади і усіх міщан підтверджувалися права останніх на їхні прибутки і нерухомість. До того ж міським мешканцям Києва дозволялася вільна торгівля різними промисловими і продовольчими товарами та володіння угіддями, сіножатями, вигонами (за надані переваги і пільги кияни повинні були щорічно сплачувати до державної скарбниці 600 крб.); скасовувалася заборона Генеральної Військової Канцелярії 1739 р. щодо традиційного права переходу українських селян з місця на місце у межах кордонів України-Гетьманщини.

Пік надзвичайної прихильності російської придворної верхівки до всього українського припав на літо 1744 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема до міст Глухова і Києва, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського – містечко Козелець на Чернігівщині. (Після царя Петра I це були перші відвідини України російським монархом.) Сама ж поїздка Єлизавети Петрівни відзначалася надзвичайною помпезністю і урочистістю.

16 жовтня 1749 р. було видано царський указ, яким оголошувалося про відправлення до Глухова спеціального царського представника графа І. Гендрикова для присутності на виборах нового гетьмана України. Водночас з С. – Петербурга були відпущені додому з багатими подарунками й

українські депутати, які перебували там досить тривалий час. Ці депутати привезли до Глухова царську грамоту, одержану в Колегії іноземних справ, у якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Водночас у цій грамоті імператриця Єлизавета Петрівна урочисто пообіцяла своїм вірним підданам, малоросійському народові «все вольности, права и привилегии, которые от времени принятия под державу Всероссийскую гетмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и со всем Малороссийским народом... имели, свято, ненарушимо и цело содержать...» Зрозуміло, що подібні заяви російського правління були лише формальними деклараціями, однак найпрогресивніша частина української старшини, плекаючи надії на відновлення української державності зразка Б. Хмельницького, захопилася за цю рятівну для Лівобережної України як автономії соломинку.

Отже, сценарій «обрання» гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав втілюватися в життя. У січні 1750 р. до Глухова прибув граф І. Гендриков, першочерговим завданням якого було ознайомлення української старшинської верхівки з бажанням Петербурга бачити на посаді гетьмана саме молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського Кирила. Це означало, що процедура виборів буде лише формальною, оскільки «побажання» російської столиці українській старшині слід було розуміти як наказ.

Але, щоб зберегти хоч видимість законності та традиційності обрання нового гетьмана, 18 січня 1750 р. на зібранні в Генеральній Військовій Канцелярії генеральна старшина, виконуючи наполягання графа І. Гендрикова, звернулася до російської цариці Єлизавети Петрівни з окремим «проханням» дозволити «обрати» гетьманом Кирила Григоровича Розумовського. Через місяць після цього царський посланець зібрав у Глухові військову старшину, включно до сотників, а також представників вищого православного духовенства в Україні. На цьому зібранні й було оголошено про «всенародне» бажання обрати в гетьмани графа Кирила Розумовського.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що ознаменувала початок нового і, як виявилося, останнього за часів Російської імперії етапу розвитку Української держави. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп. Сюди прибули й усі десять козацьких полків. За даними Генеральної Військової Канцелярії, що надійшли з усіх десяти полкових канцелярій, на обрання гетьмана до м. Глухова прибуло 5318 чол. старшини («військових чинів») і рядових козаків. Окрім того, там перебували ще три компанійські полки загальною кількістю у 217 чол., а також солдати Глухівського гарнізону.

Водночас у будинку, відведеному для графа І. Гендрикова, почали збиратися представники старшини та українсько-

го вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланця у супроводі загону озброєних козаків, російських гренадерів і військових музикантів виїхала споряджена карета, у якій знаходилися граф І. Гендриков зі своїми асистентами та секретар Колегії закордонних справ Степан Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тачу, на якій лежала царська Жалувана грамота на гетьманство. Слідом за каретою представники старшини (зокрема, генеральної: суддя Яким Горленко, підскарбій Михайло Скоропадський, писар Андрій Безбородько, хорунжий Микола Ханенко, бунчужний Дем'ян Оболонський, а також бунчукові товариші Іван Гамалея, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Жоравка, Ілько Журман та ін.) несли російські та українські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук і печатку. З прибуттям карети на майдан, де знаходився спеціально споруджений постамент, царська грамота й гетьманські клейноди були покладені на два столи. Прапороносці стали обіч столу. Поруч розташувалися почесні гості й генеральна старшина, а решта панства – навколо.

Відкрив урочисте зібрання Глухівської ради 1750 р. граф І. Гендриков, який нагадав про волю імператриці Єлизавети Петрівни відновити гетьманство в Україні й закликав присутніх «избрать меж себя из природных своих людей гетмана, по малороссийским своим правам и вольностям, вольны-

ми голосами». Потім С. Писарев голосно зачитав Жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі Петрівні. За давнім козацьким церемоніалом граф І. Гендриков, повертаючись на всі боки, кілька разів голосно запитав присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, вже давно підготовлена, була одностайною – графа Кирила Григоровича Розумовського! Та особливо голосно вигукували ім'я молодшого Розумовського найобізнаніші щодо всіх деталей цієї церемонії кола – старшина й духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі прокричали: «Графа Кирила Григоровича Розумовського!», що означало остаточну відповідь.

Після святкової канонади з 101 гармати й пострілів з козацьких рушниць царську Жалувану грамоту й гетьманські клейноди занесли до Миколаївської церкви, де відбулася урочиста літургія. Потім у резиденції І. Гендрикова пройшов великий бенкет, під час якого генеральна старшина подарувала особисто господарю 10 тисяч крб., а всій графській свиті – 3 тисячі крб. Не забули й за простолюду, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, виділили понад 200 відер горілки. Грошові витрати з державної скарбниці на організацію й проведення самого свята виглядали наступним чином: стіл для почесних гостей й козацької старшини обійшовся у 100 крб., купівля «простого вина» для козаків і солдатів глухівського гарнізону – у 245 крб., інші витрати («потребные расходы») становили 180 крб. За-

гальна сума витрат становила 525 карбованців.

Чудернацькою видавалась українцям ця церемонія «обрання» гетьмана. Більшість були щиро раді цій події: саме слово «гетьман» мало для них відбиток якоїсь чарівності й магічності, до того ж козацтву було надано багато привілеїв, і всі тішились сподіваннями на нові привілеї із Петербурга, хоча саме обрання нагадувало прямий примус до присяги. Тому старі козаки мовчки хитали головами, відчувачи, що прийшли нові часи, які назавжди змінили героїчну епоху П. Конашевича-Сагайдачного та Б. Хмельницького. Вони ніколи навіть у сні не могли побачити таку церемонію обрання на гетьманство. Та й сам Кирило Григорович Розумовський, як відзначали його рідні пізніше, не вважав себе справжнім гетьманом України, називаючи останнім справжнім гетьманом України Івана Мазепу.

Царським указом від 5 червня 1750 р., імператриця Єлизавета Петрівна затвердила «обрання» К. Розумовського гетьманом Лівобережної України (хоча офіційно він титулувався «...всея Малыя России обеих сторон Днепра... гетман»), а у жовтні того ж року під його владу передали й Запорізьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало жаклих руйнувань і пограбувань за наказом Петра I з боку російського карального загону, очолюваного князем О. Меншиковим.

Що стосується повноважень гетьмана К. Розумовського у плані призначення на посади, то в спеціальному указі імпе-

ратриці 1750 р. йшлося, що ніхто не може бути пожалуваним у будь-який чин без спеціального донесення про конкретно-го претендента її Імператорській Величності.

Відбулися зміни і у відправленні церковних літургій. Зокрема, виконуючи указ імператриці, київський митрополит зробив спеціальне розпорядження. Згідно нього нового гетьмана у всіх церквах мали згадувати, як «благородного Кирилла гетмана». Але як відомо, подібне титулування не сподобалося самому К. Розумовському, і через певний час митрополит розіслав нове розпорядження, за яким наказував «ясновельможного господина Малыя России, обеих сторон Днепра и войска Запорожского гетмана, Е. И. В. действительного камергера, Императорской Санкт-Петербургской академии наук президента, лейб-гвардии Измайловского полка подполковника и ордена Святого Александра Невского, также Польского Белого орла и Гольштинского Святая Анны кавалера, Российской империи графа Кирилла Григорьевича Разумовского» іменувати, як «высоко и благоуродженного графа Кирилла Григорьевича, гетмана Малыя России». Але справа на цьому не завершилася, і вже через рік митрополит розсилає у всі єпархії нове розпорядження, у якому К. Розумовського наказано згадувати, як «высоко и благоуродженного сиятельного графа Кирилла Григорьевича, гетмана Малыя России». В особливих випадках, коли священники не можуть вимовити таке формулювання, дозволялося його спрощувати до «сиятельного графа Кирилла

Григорьевича».

Окрім цього, у 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна підписала ряд наказів, за якими гетьман К. Розумовський при урочистих та публічних церемоніях отримував місце поряд з генерал-фельдмаршалами, вважаючись рівним їм. До того ж новообраному гетьману передавалися всі прибутки із гетьманських маєтностей (грошима, хлібом, вином та іншими продуктами), які були зібрані до його обрання. Нарешті, так як Кирило Григорович «против других гетманов имел ту отличность», що був графом Російської імперії, а імператриця Єлизавета Петрівна мала до його персони особливу довіру, то було наказано у грамотах, що відправлялися до нього із Колегії закордонних справ, до титулу гетьмана додавати предикат (звернення): «высоко и благородного».

Імператриця також наказала спеціально для К. Розумовського виготовити нові клейноди з прикрасами із дорогоцінного каміння вартістю до 1 500 крб. Для цього були розроблені навіть спеціальні креслення. Але зважаючи на час, необхідний для їх виготовлення, на момент обрання гетьманом Кирило Григорович отримав ще старі клейноди.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який все ще залишався у Петербурзі, урочисто присягнув в придворній церкві імператриці Єлизаветі Петрівні «верным, добрым и послушным рабом и подданным быть... чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малороссийским верно и постоянно содержать и все то войско и народ малорос-

сийський к верности, к службе и послушанию приводить и ни с которыми посторонними государями без ведома и без указу Е. И. В. никакой переписки и пересылки собою не иметь...»

Виголосивши й підписавши присягу, текст якої засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії, К. Розумовський одержав з рук російської імператриці Єлизавети Петрівни гетьманську булаву та інші клейноди.

Так з волі доньки того, хто руйнував українську державність, було відновлено гетьманське управління в Лівобережній Україні, якою став правити не чужинець, а «его сіятельство, граф Кирило Григорович Розумовський, яко природный Малой Россіи сын», людина-представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита, а тому це породжувало у козацької старшини сподівання на реальне відновлення автономних прав Гетьманщини.

Брати Розумовські

Як вже згадувалося вище, у листопаді 1741 р. в Петербурзі стався черговий дворцевий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла дочка Петра I – Єлизавета Петрівна. Ця подія мала велике значення і для України, її подальшої долі, адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням.

Народився Олексій на хуторі Лемеші (нині село Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у родині реєстрового козака Григорія Розума та його дружини Наталії Розумихи. На сьогоднішній день існують дві версії щодо походження роду Розумовських та їх прізвища. Так, біограф родини Розумовських кінця XIX ст. князь О. Васильчиков є автором більш поширеної версії, за якою прізвище Розум є насправді прізвиськом, яке отримав дід Олексія та Кирила від односельчан за постійно повторюваний ним вираз у сп'янілому стані «що то за розум, що то за голова». Натомість сучасний історик О. Путро опирається на дані віршованого родоводу, що був створений на замовлення видатним українським філософом Михайлом Козачинським і вручений О. Розумовському у 1744 р. У цьому родоводі походження Розумовських виводилося від відомого князівського роду Рожинських. Прадідом Олексія та Кирила нібито був Роман Рожинський, який

за кмітливість і природний розум був відомий у народі як Роман Розум. Таке ж прізвисько носив і дід братів Яків, але не за п'яні вислови, а «от важности и расторопности ума». На жаль, перевірити достовірність князівського походження роду Розумовських неможливо, оскільки документальних даних про перехід Якова з шляхетського стану до козацького, як це сказано у родоводі, немає.

Та з упевненістю можна говорити про власне родину Олексія та Кирила Розумовських. Так, їх батько Григорій любляв погуляти у шинку на зароблені ним гроші, залишаючи досить часто свою сім'ю без коштів. Натомість мати Наталія була жінкою розумною та розсудливою, її поважали на хуторі та у найближчих селах. Всього у подружжя Розумів було шестеро дітей: сини Данило, Олексій та Кирило і дочки – Агафія, Анна та Віра. Про першого сина, Данила, відомо лише те, що він був набагато старшим від своїх братів та помер, коли найменшому – Кирилу – виповнилося трохи більше 10 років.

Дивовижно склалася доля середнього сина Григорія Розума Олексія. Спочатку він був пастухом громадської худоби, але приваблива зовнішність, гарний голос та бажання навчатися привернули до нього увагу місцевого духовенства. Та Григорій Якович не підтримував ці нахили свого середнього сина, тож Олексій змушений був таємно ходити на навчання до дяка сусіднього села Чемер. Одного разу, повертаючись із шинку, батько побачив сина, що читав книгу. До цього вже

не раз діставалось Олексію за свою любов до науки. Цього разу сп'янілий Григорій схопився за сокиру та кинувся за сином, що почав кружляти навколо будинку. Побачивши, що йому не врятуватися від батьківської руки, хлопець кинувся навітікача з двору і більше не повертався до отчого дому. Оселившись у чемерського дяка, Олексій продовжував вчитися грамоті та церковному співу і на свята виступав у складі місцевого церковного хору.

На Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер проїжджав, повертаючись з Угорщини, російський полковник Федір Вишневський і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу – Ф. Вишневський запросив його до Петербурга співати у придворному хорі, на що Олексій охоче погодився. І нібито за три дні до Різдва 1731 р., коли полковник Ф. Вишневський зустрів старшого сина Григорія Розума, його дружині Наталії наснився віщий сон – начебто у її козацькій хаті під дубовим сволоком засяяли водночас і сонце, і місяць, і зорі. Цей сон, незважаючи на глузування сусідів, вона розтлумачила як пророцтво казкового майбутнього її дітей.

Так 22-річним юнаком О. Розумовський потрапив до придворного хору у Петербурзі. У столиці на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато земляків. У першій половині XVIII ст. при імператорському дворі була мода на все етнографічне українське, починаю-

чи з українських пісень та музики і закінчуючи українськими стравами. Дворянство вищого рангу користувалося послугами українських бандуристів, бандурщиць, «малоросиянок-воспевальниць»; придворні ж співаки при царському дворі набирались виключно з «черкассів» (українців). До речі, тоді майже всі вищі церковні посади в столиці обіймали саме вихідці з України.

Проте у придворному хорі Олексій Розум перебував недовго. Сталася подія, що остаточно визначила його майбутню долю: цесарівна Єлизавета Петрівна, яка відвідувала богослужіння у придворній церкві, була вражена чудовим голосом молодого українського співака. Коли ж на вимогу царівни юнак постав перед нею, глибоке почуття охопило Єлизавету Петрівну. Високий, стрункий, смаглявий, з гарними чорними очима, Олексій Розум припав до душі молодій царівні. У своєму щоденнику Єлизавета писала, що він був одним з найкрасивіших чоловіків, яких вона бачила на своєму віці.

Чудовий голос та прекрасна зовнішність стала причиною зарахування молодого співака до капели Єлизавети Петрівни. Щоправда, як стверджують історики, другий фактор мав перевагу над першим. Це підтверджується тим, що невдовзі Олексій Розум втратив голос, але був переведений до оркестру бандуристів і продовжував користуватися прихильністю цесарівни.

Після цього розпочинається кар'єрне сходження козаць-

кого сина поневоленої України до найвищих посад та титулів імперії-поневолювачки. Так, досить скоро він вже був управляючим (гоф-індендантом) двору та маєтками Єлизавети Петрівни.

Саксонський дипломат Георг фон Гельбіг повідомляв, що захоплення цесарівни Єлизавети Петрівни співаком з придворної капели не було таємницею для імператриці Анни Іоанівни. Навпаки, це захоплення могло допомогти їй реалізувати намір усунути доньку Петра Великого від права престолонаслідування. Тому, за словами іноземного дипломата, вона досить поблажливо ставилася до її амурних захоплень.

Слід сказати, що, як і при великому царському дворі, при дворі Єлизавети Петрівни перебувало чимало українців. Були тут, скажімо, такі співаки, як Тарасевич і Божок, сліпий бандурист Григорій Михайлов, камер-лакей Іван Федорович Котляревський, секретар Петро Мирович та ін. Особливе значення, мабуть, мала й та обставина, що сама цесарівна Єлизавета Петрівна володіла маєтностями в Україні, а її духівниками були вихідці з України (отець Костанцій і колишній священик її вотчини з с. Понорниці Чернігівського полку Федір Дуб'янський).

Це українофільство та становище Олексія при дворі ще більше посилювалося після сходження Єлизавети Петрівни на царський престол. Так, у ніч перевороту з 24-го на 25 листопада 1741 р. О. Розумовський супроводжував її, коли вона об'їжджала військові казарми та займала палац. Також пізні-

ше певний час Олексій Григорович пильнував дім царівни, де перебували повалена імператриця Анна Леопольдівна та її син – імператор Іоанн Антонович з сестрою.

У день коронації Єлизавети Петрівни Олексію Григоровичу (та іншим найближчим фаворитам государині) було пожалувано звання обер-єгермейстера, російського графа і нагороджено орденом Святого Андрія Первозванного. Окрім цього він отримав також численні маєтності та звання генерал-фельдмаршала. «Воронцов и Разумовский, – писав саксонський дипломат Пецольд у приватному листуванні через рік після перевороту, – люди, не имеющие никакого понятия о военном деле, были однако же зачислены в лейб-кампанию по той причине, чтобы дать им возможность пользоваться жалованьем, сопряженным с такими должностями, и тем самым уменьшить расходы по кассам».

По суті увесь імператорський двір, запобігаючи перед могутнім фаворитом (до речі, вже не Розумом, а Розумовським), пристосовувався до його смаків. Саме при ньому постійно функціонувала італійська опера, у якій, поряд з відомими співаками з Європи, виступали й українські співаки. (Серед останніх красою свого голосу особливо виділявся Марко Полторацький.) Великою популярністю користувалися також і українські бандуристи, а на двірцевих бенкетах найпрестижнішими вважалися саме українські страви.

При дворі пліткували, що «всемиловейшая государыня с Алексеем Григорьевичем Разумовским живет блудно».

А поза очі його називали навіть «ночним імператором». За спогадами сучасників, Альоша, як любила називати імператриця свого фаворита, як і його батько, полюбляв випити і після цього траплялися випадки побиття ним придворних вельмож та слуг.

Майбутня імператриця Катерина II писала про Олексія Розумовського, що, не маючи будь-якої освіти, він мав широкий розум; обдарований почестями, він, однак, не вирізнявся гордістю. За її словами, головними рисами його характеру були щедрість і великодушність, але він був крутим на вдачу і важким на руку у нетверезому стані. Сучасники також зазначали, що Розумовський був ласкавий та поблажливий, привітний у поводженні з молодшими, любив клопотатися за нещасних і користувався загальною любов'ю.

Поступово Олексій Григорович став також і законодавцем чоловічої моди при царському дворі, піклувався про свій бездоганний зовнішній вигляд і першим почав носити діамантові гудзики на сюртуку, а також зірку, ордени і еполети. Граючи в карти, він часто навмисне програвав і вдавав, що не бачить, як його грошову ставку обкрадають придворні, котрі потім особливо вихваляли щедрість О. Розумовського.

Могутність Олексія Розумовського не могли не позначитися й на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними людьми й зайняли чільні місця серед представників української панівної

верхівки.

Існує навіть оповідь про те, що під час візиту до Петербурга, його мати – стара Наталія Розумиха – у блискучому царедворці не впізнала свого сина. Тоді Олексію довелося роздягнутися і за родимими плямами на тілі довести, що він дійсно її син. Під час цих же відвідин столиці імператриця Єлизавета Петрівна подарувала Наталії Дем'янівні, жінці розумній, яка, однак, дотримувалася патріархальних звичаїв, звання статс-дамі. Коли стару Розумиху, уже перевдягнену в усе «панське», як вона висловлювалася, повезли до палацу, вона впала на коліна перед велетенським дзеркалом із позолотою: своє відображення у ньому вона прийняла за царицю. При дворі імператриці Єлизавети Петрівни навіть пліткували, що мати О. Розумовського була чаклункою і своїми чарами нібито приворожила Єлизавету Петрівну до свого сина. На гроші, які їй надсилав Олексій, після смерті чоловіка вона викупила шинок у Лемешах і жваво там шинкувала. Розбагатівши, Наталія Розумиха поспішила видати дочок заміж – старшу Агафію за ткача, середню Анну за закрійника, молодшу Віру за реєстрового козака.

У подальшому імператриця Єлизавета Петрівна також піклувалася про безпеку та добробут матері свого фаворита. Так, у листі до київського полковника Антона Танського вона писала: «Благородный господин полковник, я уповаю, что вы, г. полковник, по сему письму не оставите иметь великую благосклонность к охранению двора нашего гоф-интенданта

Алексея Григорьевича матери его Натальи Демьяновны Разумовой, что в прилучившихся ей нуждах и являемых ей обидах особливейшим охранением содержать изволите; ибо сие зависит в диспозиции вашего благородия, в чем полагаясь на вас, остаюсь вам доброжелательной».

Подібна особлива увага імператриці Єлизавети Петрівни (не без протекції Олексія Розумовського) була звернута і на молодшого брата фаворита Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, ніж доля його брата, до того ж вона більш тісно була пов'язана з долею України-Гетьманщини.

Практично все дитинство майбутнього гетьмана пройшло за випасанням батьківських волів. «Сыновья мои родились счастливыми: когда Алеша хаживал с крестьянскими ребятишками по орехи и грибы, он их всегда набирал вдвое более, чем товарищи, а волы, за которыми ходил Кирюша, никогда не заболели и не сбегали с дома», – говорила пізніше стара Наталія Розумиха. Хоча у ті часи дружина Григорія Розума не могла похвалитися щасливим життям. Так, її чоловік спився і помер. Старший син теж помер, залишивши на виховання матері малолітню дочку, а середній син (Олексій) пропав без вісті. Голодних дітей не було чим годувати. Але у цей тяжкий час з нею, як розповідають, трапився щасливий випадок. Шукаючи виходу із цієї складної ситуації, Наталія Розумиха вирішує йти в Козелець, щоб милостинею заробити хоч якісь гроші. Вже йдучи містом, вона знайшла ніж, оздоблений золотом, продавши який, відслужила моле-

бень у церкві та купила дітям хліба. До того ж саме цього дня, прийшовши додому, Наталія Дем'янівна отримала першу звістку про сина Олексія, вже досить відомого на той час у Петербурзі.

Із глухого села до царського двору за допомогою брата Олексія у 14-річному віці (народився 1728 р.) потрапляє і Кирило Розумовський. Між придворними ходили плітки, що коли по Кирила, який буцімто саме пас свиней, приїхав офіцер зі столиці, той зі страху заліз на дерево.

У столиці Російської імперії молодший брат фаворита імператриці Єлизавети Петрівни під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема письменника-драматурга Олександра Сумарокова та поета-історика Івана Єлагіна, здобував належну освіту. Для подальшого навчання у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив свого молодшого брата на два роки в Європу під вигаданим ім'ям – як російського дворянина Івана Івановича Обідовського, «дабы учением наградить пренебреженное поныне время, сделать себя способнее к службе Ее Императорского Величества и фамилией своей впредь собою и поступками своими принести честь и порадование».

Наставником при ньому було призначено Григорія Миколайовича Теплова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодшого Розумовського – майбутнього гетьмана, а й на остаточну долю самої української державності. Григорій Теплов, за офіційною версією, вважався сином

опалювача груб у архієрейських покоях, а якщо вірити придворним пліткам – був позашлюбним сином ректора Києво-Могилянської академії, єпископа, сподвижника Петра I Феофана Прокоповича.

Перед від'їздом молодший Розумовський отримав від Олексія «...братскую инструкцию». У ній йшлося про необхідність поводитися благопристойно, у відповідності з православною релігією; уникати розваг та непристойних вчинків. При виникненні будь-яких проблем йому рекомендувалося звертатися за допомогою до Г. Теплова і без поради останнього не витрачати грошей та не вирішувати важливих питань. Головним в інструкції Олексія Розумовського був заклик до сумлінного навчання, що допомогло б зробити з Кирила освіченого імператорського чиновника, яким він міг стати після повернення. А зважаючи на тогочасний статус старшого брата при дворі імператриці Єлизавети Петрівни, Кирило Розумовський міг сміливо розраховувати на достойне «працевлаштування».

Подібна інструкція була складена і для наставника майбутнього гетьмана. Головним завданням Г. Теплова було спостереження за Кирилом, його здоров'ям та навчанням. Піклуючись про брата, Олексій виділив необхідні для його перебування за кордоном гроші. При цьому він рекомендував раціонально їх витрачати. Всього лист для Г. Теплова складався з 16 пунктів і детально інструктував наставника майбутнього гетьмана щодо поведінки під час перебування

за кордоном.

Перебуваючи у Європі, Кирило Розумовський одержав ґрунтовну освіту, навчаючись, зокрема, в Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінген) під керівництвом таких відомих на той час учених, як Ф. Штрубе і Л. Ейлер. Обрані членами Імператорської академії наук і мистецтв, вони тривалий час мешкали у Петербурзі. Після Німеччини К. Розумовський продовжив навчання також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії.

Навесні 1745 р. Кирило Розумовський повернувся до Петербурга. Отримавши невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера та кавалера Голштинського ордена Св. Анни, молодий Кирило поринув у веселе й безтурботне життя вельможі (ще перебуваючи на навчанні в Європі, він разом зі своїм старшим братом в червні 1744 р. був удостоєний графського титулу) елизаветинського двору.

Двохрічна подорож дуже змінила Кирила Розумовського. Він добре розмовляв як німецькою, так і французькою мовами, навчився тактовно поводитися у вищому придворному середовищі. «Отсутствие гениальных способностей вознаграждалось в нем страстною любовью к отчизне, правдивостью и благотворительностью, качествами, которыми он обладал в высшей степени и благодаря которым он заслужил всеобщее уважение», – так висловлювався про молодого Кирила саксонський дипломат Георг фон Гельбіг. За свідченням же цесарівни Софії Августи Фредеріки Ангальт-Цербсь-

кої, майбутньої російської імператриці Катерини II, маючи гарну зовнішність і гострий розум, він зумів досягти у вищому світі загальної шани і любові. Вона з симпатією писала у своїх мемуарах, що Кирило Григорович користувався особливою популярністю й успіхом у придворних красунь.

Саме таким з'явився при дворі імператриці Єлизавети Петрівни колишній син козака і саме таким він залишався протягом всього наступного життя. Численні почесті і величезне багатство не зіпсувало Кирила Розумовського як людину. Він завжди був добрий та великодушний у ставленні до підданих; щедрий у милостинях; завжди був відкритим, щирим та лагідним з усіма і проявляв гострий розум із характерною жартівливістю.

Особиста прихильність до нього імператриці Єлизавети Петрівни посилилася ще й престижним одруженням у 1746 р. із родичкою цариці, її внучатою сестрою Катериною Іванівною Нарішкіною, яка отримала величезний посаг: близько 40 000 кріпаків, будинок у Москві на Воздвиженці, підмосковні села Петровське, Троїцьке, Котли, пензенські вотчини Чернишове, Єршове та ін.

Того ж року, маючи від роду 18 років, Кирило Розумовський, «в рассуждении усмотренной в нем особенной способности приобретенного в науках искусства», був призначений президентом Імператорської академії наук і мистецтв – головної наукової установи Росії. Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети Петрівни до

братів Розумовських, але й тогочасною офіційною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у найважливіших сферах життя країни і, зокрема, в науці. Так, перші чотири президенти Імператорської академії наук і мистецтв були німцями за походженням. За таких обставин молодий Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довіреною особою імператриці, став президентом Академії наук і мистецтв.

Тим часом у політичному житті України назрівали визначні події. Ще під час подорожі Єлизавети Петрівни у 1744 р. в Україну представники старшинської верхівки передали імператриці у Глухові чолобитну з проханням про відновлення гетьманства. І хоч цариця, зважаючи на підтримку прохання з боку свого фаворита Олексія Розумовського, поставилася до ідеї цілком прихильно, вона, безперечно, враховувала політику своїх попередників, особливо батька, Петра I, спрямовану на всіляке обмеження й повну ліквідацію автономії України-Гетьманщини.

Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Цілком ймовірно, що в середині 40-х років XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, та згодом імператриця зупинила свій вибір на його молодшому браті, який на той час уже увійшов у вир світського життя і став досить помітним його учасником. Але вирішальним поштовхом до прийняття імператрицею Єлизаветою Петрів-

ною рішення про відновлення в Україні гетьманства стало ускладнення на той час міжнародного становища Росії: на заході назрівала війна з Пруссією, а на півдні – з Туреччиною.

Не бажаючи у такій ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, імператриця Єлизавета Петрівна 5 травня 1747 р. підписала Указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». При цьому офіційним представником генеральної старшини, зокрема Я. Лизогубу, М. Ханенку й В. Гудовичу, які перед тим вже тривалий час перебували у Петербурзі, однозначно дали зрозуміти, що мова може йти про обрання в гетьмани тільки молодшого брата фаворита Єлизавети Петрівни – Кирила Розумовського. Одне через те, що останній не поспішав міняти блиск столиці на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому здавалося, життя в глухій провінції, сам термін проведення обряду «обрання» гетьмана значно затягнувся і відбувся лише на початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку.

У січні 1750 р. депутати В. Гудович і М. Ханенко (Я. Лизогуб на той час уже помер у Москві) привезли до Глухова царську грамоту, одержану в Колегії закордонних справ, у якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Під останнім визначенням, зокрема, малися на

увазі сумнозвісні умови, на яких після погрому України Петром I у 1709 р. гетьманом став Іван Скоропадський. Найпередовіша й найсвідоміша частина української старшини жадібно вхопилася навіть за цю досить хитку можливість відродити, а може й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій борні сто років тому, що потерпала під важким чоботом російського централізму.

Отже, за розробленим і санкціонованим Петербургом сценарієм відбулося «обрання» гетьмана України. У середині липня 1751 р. новообраний гетьман К. Розумовський із величезною свитою прибув до Глухова, де йому влаштували помпезну зустріч. Нерозлучним супутником гетьмана залишався Г. Теплов, який прибув із ним в Україну у чині колезького радника. Незабаром він очолив відновлену Кирилом Розумовським гетьманську канцелярію і поступово прибрав до своїх рук адміністративну діяльність. Користуючись необмеженим довір'ям з боку гетьмана, Г. Теплов став негласним повелителем Лівобережної України, хоча це викликало невдоволення матері гетьмана, старої Наталії Розумихи.

Гетьман К. Розумовський, як і попередні гетьмани, поступово став найбільшим землевласником в Україні й одним із найбагатших поміщиків всієї Росії. Згідно з царським указом від 5 червня 1750 р. йому дарувалися міста Батурин, Почеп і Ямпіль з повітами, значна частина Гадяцького замку з містечками й селами, а також чимало дворів з Шептаківської, Чеховської й Биківської волостей та інших маєтностей

– загалом 10 107 дворів. Тоді ж у підпорядкування нового гетьмана, тобто «на уряд», перейшли усі маєтності, що належали перед тим гетьману Данилу Апостолу. Тільки у рангових володіннях К. Розумовського, що були мало не в усіх полках, знаходилося 9 628 селянських дворів і бездвірних хат. Щоправда, це було вдвічі менше, ніж мали гетьмани Іван Мазепа й Іван Скоропадський (відповідно 19 654 і 19 882 двора рангових), і власне, на це скаржився К. Розумовський в одному з своїх листів до Петербурга. Однак якщо врахувати володіння, подаровані йому царським урядом (тобто приватні), то навряд чи були в нього підстави для подібних скарг.

У 1764 р., одразу після ліквідації гетьманства, К. Розумовському «пожаловали в потомство» до 8 000 дворів. Згідно з ревізією 1782 р. в семи повітах Новгород-Сіверської губернії у власності Кирила Григоровича перебувало 74 177 кріпаків, а в російських губерніях – понад 45 000 (І. Мазепа мав в російських маєтках до 11 000 кріпаків).

Поступово, із посиленням впливу Олексія Розумовського на імператрицю Єлизавету Петрівну та приходом до влади Кирила, родина Розумовських встановила тісні стосунки, у тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани та ін. Виконуючи бажання численних родичів, гетьман на підставі своїх універсалів (без царських указів)

почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. Саме у цей час у гетьманських універсалах уперше з'явилось таке формулювання «в вечное и потомственное свое и наследников своих владение», за яким представники старшини, і передусім численні родичі К. Розумовського, поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще збереглися. Щодо масштабів такого пограбування вільних маєтностей старшиною у період гетьманства Кирила Григоровича, то це можуть засвідчити наслідки офіційних ревізій 50-х – початку 60-х років XVIII ст. в Україні-Гетьманщині. Так, за ревізією 1751 р. із вільних маєтностей в усіх полках нараховувалося 2 859 дворів і 26 бездвірних хат, в 1753 р. – відповідно 1 723 і 1 852, в 1764 р. – 963 і 367. Слід зазначити, що певна доля цих маєтностей дісталася й грузинським феодалам, котрі проживали на той час в Україні. Зокрема, на початку 1850-х років за гетьманськими універсалами їм було роздано в 4 полках (Лубенському, Миргородському, Прилуцькому й Полтавському) 1 113 дворів і 556 бездвірних хат. Після 1760 р. К. Розумовський під тиском феодалів спеціальним універсалом здійснив новий крок на шляху закріпачення українського селянства, заборонивши переселятися на нові місця й забира-ти при цьому своє майно без письмового дозволу панів. У 1763 р. цей універсал був підтверджений відповідним царським указом.

Таким чином, як ми пересвідчилися вище, доля братів Розумовських, які були синами звичайного козака Григорія Розума, склалася дивовижним чином. Звичайний випадок – зустріч полковника Федора Вишневського зі старшим із братів, Олексієм, викликав цілу низку подій, які не лише принесли славу і піднесення родини Розумовських, але і суттєво вплинули на історичну долю Лівобережної України-Гетьманщини. Невідомо, яким чином склалася б доля Гетьманщини і чи мала б вона ще хоч одного гетьмана після Данила Апостола, якби не випадковий збіг обставин: гарна зовнішність та чудовий голос Олексія, такт і витонченість натури Кирила, які зробили свою справу.

В особі братів Розумовських Україна отримала не тільки впливових імперських сановників, що поступово увійшли до вищої столичної аристократії, але і можновладців, що ніколи не забували про свою батьківщину – Україну.

Президент Імператорської Академії наук і мистецтв

18-річний вік для одних – це лише початок дорослого життя, для Кирила ж Розумовського це був вік чергового кар'єрного злету.

Через рік після повернення із-за кордону, у 1746 р. К. Розумовський до своїх численних титулів та пожалувань додав і посаду президента Імператорської Академії наук і мистецтв, яка приносила йому 3 000 крб. щорічно. Виступаючи з першою промовою перед академіками, Кирило Григорович зазначив, що його головним завданням на посаді президента Академії має стати заохочення її членів до плідної праці на користь держави та суспільства. «Я во всякое время буду пользоваться вашими добрыми советами, и своей главнейшею обязанностью буду считать достижение благоденствия этого учреждения и довольствования каждого его сочлена в особенности...» – сказав К. Розумовський. Зважаючи на те, що після вступу Єлизавети Петрівни на престол у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури посада голови Академії була вакантною, її члени привітно зустріли нового президента.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.